

для українського суспільства майбутнього, а інцестний зв'язок "батько – донька" – означає тотальну руйнацію родинного й повну катастрофу суспільства. Поширення інцестного мотиву в поезії Т. Шевченка свідчить про його смислову полівалентність і розгортання у психоаналітичному та суспільному ракурсах. У поезіях митця жінка (образ якої семантично паралельний образу нації, України) презентована як жертва – чоловіка, соціуму. У низці творів героїня набуває статусу Великої Матері, здобуває ознаки Божественного (Лукія у "Відьмі", Княжна, Марія в однойменних поемах), але лише за посередництвом чоловіка, що вмотивовано гендерною стратифікацією патріархального світу, актуальною і для поезії Т. Шевченка.

1. Гончар Ю. Творчість Тараса Шевченка у світлі гендерного аналізу / Юлія Гончар. – Збірник праць Всеукраїнської (37-ї) наукової конференції; Черкаси, 22–24 квітня 2009 р. / Редкол.: Поліщук В. Т., Жулинський М. Г. та ін. – Черкаси: Вид-во Чабаненко Ю. А., 2009. – С. 72–78. 2. Грабович Гр. Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості поета / Пер. з англ. С. Павличко / Григорій Грабович. – К.: Радянський письменник, 1991. – 212 с. 3. Забужко О. Жінка-автор у колоніальній культурі, або Знадоба до української гендерної міфології / Оксана Забужко // Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика 90-х. – К.: Факт, 2001. – С. 152–192. 4. Зборовська Н. Код української літератури: проект психоісторії новітньої української літератури: монографія / Ніла Зборовська. – К.: Академвидав, 2006. 5. Пахаренко В. Начерк Шевченкової етики / Василь Іванович Пахаренко. – Черкаси: Брама-України, 2007. – 208 с. 6. Шевченко Тарас: Усі твори в одному томі / Тарас Шевченко. – К.: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2006. – 824 с. 7. Шевчук Вал. Родина // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка / Ю. Барабаш, О. Боронь, І. Дзюба та ін.; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К.: Наукова думка, 2008. – С. 213–232.

**О. Яблонська, канд. філол. наук, доц.,  
Східноєвропейський національний університет  
імені Лесі Українки**

### **ПОЕТИЧНА ТВОРЧІСТЬ Т. ШЕВЧЕНКА: СОЦІО- ТА ЕТНОПСИХОЛОГІЧНІ ПАРАМЕТРИ ОБРАЗУ МОСКАЛЯ**

*У статті на матеріалі поетичної творчості Т. Шевченка досліджено образ москаля як етноментальну модель солдата, презентанта імперської ідеології. Проаналізовано деморалізуючий та денаціоналізуючий вплив московщини на українське національне буття. Закцентовано на специфіці образу у творчості Т. Шевченка періоду заслання.*

**Ключові слова:** імагологія, етноментальна модель, гетерообраз, постколоніальний дискурс.

*В статье на материале поэтического творчества Т. Шевченко исследован образ москаля как этноментальной модели солдата, презентанта имперской идеологии. Проанализировано деморализирующее и денационализирующее влияние "московщины" на украинское национальное бытие. Акцентирована специфика образа в творчестве Т. Шевченко периода ссылки.*

**Ключевые слова:** *имагология, этноментальная модель, гетерообраз, постколониальный дискурс.*

*The article explores, based on the materials of T. Shevchenko's poetical works, the image of the moskal as ethnomentological model of a foreign soldier and representative of empire ideology. It looks at demoralising and denationalising influence of "moskovshchyna" on Ukrainian national existence. The emphasis is put on the T. Shevchenko's creative works of the exile period.*

**Key words:** *imagology, ethnomentology model, heteroimage, postcolonial discourse.*

**Постановка проблеми та аналіз основних досліджень.** Творчість Т. Шевченка перебуває в полі зору сучасних літературознавців: ідею двоїстості людського суспільства дослідив Вал. Шевчук (2001) [27, 73–137]; в аспекті постколоніальної критики М. Шкандрій (2004) простежив такі твори, як "Кавказ" і "Великий льох" [28, 219–236]; Україна як словообраз, дискурс, текст, як домінанта творчості Т. Шевченка комплексно проаналізована в монографії Ю. Барабаша (2011) [1, 73–126]; осмислення етнопсихологічних і соціально-політичних чинників творчості Т. Шевченка представлено в публікаціях Я. Розумного (1991) [14], (2001) [13], Р. Харчук (2005) [23], (2006) [22] та ін. Імагологічний підхід передбачає виокремлення образу Іншого, що вирізняється національними, соціальними чи іншими характеристиками. Гетерообраз москаля в цьому плані уможливорює залучення як постколоніального підходу, так й імагологічних засад. У цьому полягає актуальність роботи. **Метою** статті є дослідження етно- та соціопсихологічних параметрів образу москаля в поетичній творчості Т. Шевченка.

**Виклад основного матеріалу.** Народна свідомість сформувала стереотип москаля (солдата) як підступного й аморального чоловіка, з яким краще нічого спільного не мати, а від зустрічі з ним нічого доброго не чекати ("від москаля поли вріж та тікай" [20, 76]; "од чорта одхристися, а від москаля не одмолился" [20, 76]; "з салдатом – не своїм братом, не стягайся" [20, 76]; "москаль не свій брат" [20, 76]; "москалеві годи як трясці, а все бісом дивицца" [20, 76]; "москаль з бісом порадилися, та й на лихо понадились" [20, 76]; "мабуть москаль тоді красти перестане, як чорт молицця Богу стане" [20, 77] та ін.).

В апокрифічній легенді про заробітки Господа (Мудреця), святого апостола Петра (Хитруна) й солдата – за обман і жадібність остан-

ній покараний; в іншій також ідеться про те, що заради грошей солдат обманює, причому йому навіть доводиться признатися в попередньому проступку [3, 148–150]. Г. Булашев подає також легенду про те, як москалі в корчмі брутально прогнали з теплого місця біля печі Господа й апостола Петра; за це Бог і покарав: "щоразу, як москалям треба буде вирушати в похід, буде надворі моква, холоднеча, мороз, хуртовина" [3, 151].

Інше як інонаціональне й інокультурне синтезувалося в гетерообразі москаля ще з кінця XVIII ст., коли Російська імперія активно демонструвала свою військову присутність як підтвердження влади й сили на загарбаній землі. «Оскільки москалі (росіяни) на Україні були представлені в основному військом, – пише І. Михайлин, – то за цим словом закріплюється й друге значення – "солдат", "воjak". У Шевченка слово "москаль" представлене у всіх його значеннях. Він добре знав внутрішню ситуацію в Україні, загальнолюдські проблеми, що були наслідком колонізаторської політики в Україні царизму» [9, 18]. В українському середовищі солдат-москаль сприймався як виразник чужої імперської ідеології. Доля Шевченкової Катерини – свідчення деморалізуючого впливу солдатчини на патріархальні устої українського села. Самогубство Катерини є актом безсилля і відчаю, покритка не може протистояти віковичним традиціям; але водночас це прояв егоїзму щодо сина. Л. Білецький твердить, що у творі "поет виводить два протилежні національні й етичні світогляди, які у взаємних стосунках неминуче ведуть до конфлікту й катастрофи; а в цій останній завжди гине слабший, хоч в основі своїх духовних прикмет виявляє глибшу натуру, суцільнішу й послідовнішу. Поет у цій поемі вперше намічає два національні й морально-соціальні типи, що взаємно себе виключають" [2, 288].

Зіставляючи твір Т. Шевченка з поемою Є. Баратинського "Еда", під впливом якої перебував молодий поет, М. Ласло-Куцюк зауважує, що "найбільше особистість українського поета позначилась у ставленні до російської армії, яку він, як і Баратинський, вважав окупаційним військом, проте російський дворянин не міг на це зреагувати так гостро, як син українського кріпака" [8, 163–164].

Доречно пригадати живописну роботу Т. Шевченка "Катерина" (1842). Питання відповідності сюжету поеми дискусійне (на думку А. Скоця, "картина є художньою ілюстрацією до зав'язки в поемі" [15, 31]; відповідно до В. Іванишина, «картина "Катерина" за темою близька до однойменної поеми, за ідеєю – до "Заповіту", а за концептуальністю, сенсом – до "Я не нездужаю, нівроку..."» [4, 21]). Водночас картина є підтвердженням закономірності того, що доля Катерини й далі турбувала Т. Шевченка.

Наскільки близьким і болючим був образ Катерини для письменника свідчить те, що й у наступних текстах у його поетичні роздуми вплітається стурбованість за долю цієї покритки та її байстри: "Аж ось з хлопцем старий кобзар / В село шкандибає. / В руках чоботи, на плечах / Латана торбина / У старого; а дитина! / Сердешна дитина! / Обідране; ледви-ледви / Несе ноженнята... / (Достеменний син Катрусі)" ("Мар'яна-черниця") [25, 1, 115]; "Невеликій три літа / Марно пролетіли... / А багато в моїй хаті / Лиха наробили. / Опустошили убоге / Моє серце тихе, / Погасили усе добре, / Запалили лихо, / Висушили чадом-димом / Тії добрі сльози, / Що лилися з Катрусєю / В московській дорозі..." ("Три літа") [25, 1, 266]. Упосліджену долю покритки Катерини якоюсь мірою успадкує героїня першої редакції поеми "Москалева криниця" (1847): після пожежі "Катруся з москалями / Десь помандрувала!" [25, 2, 52]. Певні аналогії простежуються в образі Оксаночки, яка "Помандрувала... в поход / За москалями та й пропала. / Вернулась, правда, через год, / Та що з того. З байстрам вернулась, / Острижена" ("Ми вкупочці колись росли...") [25, 2, 190]. Тривалий період у літературознавстві вважалося, що в автобіографічній ліриці "Ми вкупочці колись росли..." прототипом долі образу Оксаночки є Оксана Коваленко. Однак "метричні книги і сповідні розписи Кирилівської церкви свідчать інше": вона вийшла заміж за кріпака з села Пединівки К. М. Сороку. 1843 р., коли Т. Шевченко приїздив до Кирилівки, вона мала двох дочок. Проте нашу увагу привертає ще й інше: за документами, в селі тоді було 17 покриток [24, 305–306].

Нездійснені надії української дівчини, яка чекає з походу гусарина-москаля, розгорнулися в питаннях-роздумах поезії "Не вернувся із походу..." (1848). Все-таки стати Машею – це не настільки болісні очікування, як ті, що склалися в долі Титарівни-Немирівни, яка "Людьми гордувала, / А москаля-пройдисвіта / Нищечком вітала!" [25, 2, 296] ("Титарівна-Немирівна...", 1860), а тепер виглядає його разом із байстрам. Образ титарівни містить риси зневажливого ставлення до людей (як і в поемі "Титарівна"); вона сама вибрала собі долю, в якій буде не українець, а москаль-пройдисвіт. Таким зв'язком титарівна знеславила свій "почесний рід": народила байстриюка від загарбника. Недвозначно ставиться українське середовище й до долі Марії, іронізуючи над мріями дівчини стати гусаркою ("Не вернувся із походу...").

Імперське "поділяй і владарюй" стосується і системи набору до солдатської служби. Стати рекрутом означало втратити молодість, зрілі роки й, цілком імовірно, життя (термін військової повинності спочатку становив 25 років [18, 187]; у 1834 – 20, пізніше – 15, 12,

10 років. Із 1874 р., коли була введена всезагальна військова повинність, служба тривала 7 років [7, 350]). Зрозуміло, що таке майбутнє чекало на сироту, байстрюка й сина вдови. Згадаємо причину відмови Наума віддати свою єдину дочку за сироту Василя (повість Г. Квітки-Основ'яненка "Маруся"): «...а як прийде набір, то певно тобі лоб забриють, бо ти сирота, за тебе нікому заступитись; і дядьки скажуть: "Ми тебе поїли, зодягали і до розуму довели, служи за нашу чергу". А що тогді буде з Марусею? Ні жінка, ні удова; звісно, як салдаток шанують: як саму послідню паплюгу, і ніхто і не вірить, щоб була салдатка, та й чесна. Та й троха чи й не так! Де їй за полками таскатись? А молоде, дурне, попадеться ледачим людям, наведуть на усе злеє. Худобу розтаскають, повіднімають, хто її захистить? Діточки без доглядання, у бідності, у нищеті, без науки, без усього помруть або – не дай Боже! – бездільниками стануть. А вона затим ізстаріється, немоці одоліють, бідність, каліцтво... тільки що в шпиталь, до старців! (Сказав се та й заплакав, як мала дитина). Не приведи, Господи, і ворогу такої судьби!..» [3, 55–56]. Доля такої московки – в центрі поетичних роздумів зразка жіночої лірики Т. Шевченка "Полюбилася я..." (1848): вона самотньо старіється в чужій хаті. У повісті "Наймичка" також виведений образ старої московки, яка самотньо доживає віку в холоді й голоді [25, 3, 70–73]; хата її, *"ежели смотреть издали, то это скорее похоже на кучу навозу, нежели на жилище человека"* [25, 3, 70].

Шевченкові герої терплять подвійну наругу через своє уособлене соціальне й національне становище. *"Ой привезли до прийоми / Чуприни голити. / Усе дрібні, усе малі, / Все багатих діти. / Той каліка-недоріка, / Той не вміє стати, / Той горбатий, той багатий, / Тих чотири в хаті. / Усі невлад, усіх назад, / В усіх доля мати. / А у вдови один син, / Та й той якраз під аршин"* [25, 1, 175], – так поет у народнопісенній формі демонструє обставини зневажених прав єдиного сина вдови (поема "Сова", 1844). Залишившись самотньою, вдова одуріла, стала "совою", як її дражнили діти. В очікуванні сина, "москаля-салдата", жінка *"нищечком тихесенько / Крізь сльози співає: / "Змія хату запалила, / Дітям каші наварила, / Поморщила постолі, / Полетіли москалі. / Сірі гуси в ірій, ірій / По чотири, по чотири / Полетіли – гел-гел! / На могилі орел, / На могилі серед ночі / У козака вийма очі, / А дівчина в темнім гаї / Його з війська виглядає"*» [25, 1, 177].

На перший погляд, пісня згорьованої матері є хаотичним поєднанням різних елементів. Однак у символічному плані ця ситуація пояснює становище України (як божевільної вдови) в імперській Росії: змія

як нечиста сила зруйнувала українське суспільство (хату), забрала в москалі хлопців (гуси полетіли в ірій; вирій – Буян-острів, ирій – "за стародавніми легендами, сонмище богів та померлих душ" [11, 17], тобто ці душі вже втрачені для українства); нова влада позбавляє бачення, а відповідно і сприйняття, розуміння (орел у козака вийма очі); це відбувається вночі, коли панує нечиста сила; в житті дівчини не буде козака (не буде продовження українського роду). Варто зауважити, що такі образи є характерними для Шевченкового світу: образ України як бездітної вдовиці виведений у комедії "Сон. – У всякого своя доля..."; гайворони з півночі, які клюють очі козацькії, – в поезії "Ой чого ти почорніло, зеленее поле..."; "сцена генерального мордобиття" (І. Франко) ("Сон. – У всякого своя доля...") розгортається вночі. У згаданій комедії, яка за хронологією є дуже близькою до поеми "Сова", в першій картині сну, де Т. Шевченко зобразив українців як промовистий зразок соціально й морально zdeформованої нації, свідченням безправ'я, серед іншого, є така ж ситуація, коли єдиного сина вдови "в військо oddaють" [25, 1, 182]. У третій картині сну, в Петербурзі, письменник зображає москалів як невід'ємну складову імперської системи (*"Нагодовані, обути / І кайданами окуті, / Моштрують-ся..."* [25, 1, 185]); у гротескній сцені, в якій за допомогою метаморфоз у зовнішній подобі царя (*"Неначе з берлоги / Медвідь"* – *"Мій медведик"* – *"Мов кошеня"* [25, 1, 190–191]) втілена ідея умовності будь-якої влади, – "москалики" одні з тих, хто забезпечує владу імператора.

У прагненні соціальної гармонії, правди Т. Шевченко моделює обставини, за яких чернець *"святе письмо читає, / Людей поучає, / Щоб брат брата не різали / Та не окрадали, / Та в москалі вдовиченка / Щоб не oddавали"* ("Ой вигострю товариша...", 1848) [25, 1, 121].

Тема упослідження людини присутня і в "Москалевій криниці" (1857), коли громада віддає в москалі сина вдови: *"Яка правда / У людей, мій сину. / Така й досі, я думаю, / В нас на Україні. / Та другої і не буде / В невольниках людях"* [25, 2, 61]. Отже, рабська мораль кріпака не може зробити справедливий вибір.

Міфологемою долі сироти передбачено вічні страждання. Т. Шевченко провіщає майбутнє такої дитини: *"Він не знатиме, де дітись / На сім широкім вольнім світі. / І піде в найми, і колись, / Щоб він не плакав, не журилась, / Щоб він де-небудь прихилився, / То oddадуть у москалі"* ("І золотої й дорогої...", 1848) [25, 2, 188]. Навіть якщо на якийсь час і настане сімейна ідилія, соціум (як правило, це "ненатля голодная" [25, 2, 51], "сірісінький сіряк" [25, 2, 51] – перша редакція поеми "Москалева криниця", 1847; "люде гордії, злі" [25, 2, 118] – "Полюбилася я...", 1848) її зруйнує.

Навіть в одному з останніх творів "Зійшлись, побрались, поєднались..." (1860), що є зразком інтимної лірики з активним включенням філософського начала, серед суспільних закономірностей фігурує поняття московщини й москаля як великої руйнівної сили українського суспільства: *"Дівчаток москалі украли, / А хлопців в москалі забрали"* [25, 2, 306].

Т. Шевченко простежує закономірність, що моральна деградація одного з членів сім'ї призводить до щоразу більших проблем інших, тобто зло породжує нове зло. У творі "Меж скалами, неначе злодій..." (1848) зрадливу дружину, що спроваджує чоловіка в москалі, чекає жебрацька доля. Примітно, випробування не похитнули життєвих позицій чоловіка: він простив свою безпутну московку. Сюжет подібний до інших творів – "Не спалося, а ніч, як море..." (1847) та першої редакції поеми "Москалева криниця". Зло в суспільстві поширюється, як у ланцюговій реакції: пани та паничі кривдять дівчат, а ті, опустившись на соціальне дно, будуть тинятися веселими *"По шиночках з москалями"* ("Якби тобі довелося...", 1849) [25, 2, 175].

Значної драматичної напруги досягне проблема рекрутства в поетичному посланні "Гоголю" (1844) (*"Не заріже батько сина, / Своєї дитини, / За честь, славу, за братерство, / За волю Вкраїни. / Не заріже – викохає / Та й продасть в різницю / Москалеві. Це б то, бачиш, / Лепта удовиці / Престолові-отечеству / Та німоті плати"* [25, 1, 196]): український син загине не за національні ідеали, а за "чуже отечество". Свою "кров добру, не чорну" *"не за Україну, а за її ката"* [25, 1, 249], відстоюючи інтереси Російської імперії на Кавказі, віддав Яків де Бальмен. Тобто його смерть – це даремна жертва. До речі, підводячи до такого висновку, Т. Шевченко роздумує про Ісуса Христа, мученицька смерть і воскресіння Якого заради людей не поціновані християнами.

"Солдатське нежитіє" [25, 2, 14] Т. Шевченка розпочалося відразу після вироку ("...определять Шевченку рядовым в Отдельный оренбургский корпус с правом выслуги, под строжайшим надзором, с запрещением писать и рисовать, и чтобы от него ни под каким видом не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений" [5, 332–333]). Ще в циклі "В казематі" (1847), створеному під час слідства над членами Кирило-Мефодіївського братства, поет інтуїтивно відчув своє майбутнє. У тематичному аспекті поезії циклу різнопланові, але всі вони об'єднані мотивами розлуки й трагічної самотини. У тексті "Рано-вранці новобранці..." ці мотиви пронизують тему рекрутства, в якій постає нереалізованість життєвої долі законаних. Вірш "Не спалося, а ніч, як море..." містить виразне авторсь-

ке протиставлення двох моделей життєвої поведінки – аморальної "часового-москаля" та етичної, страдницької – українця, який не нарікає на випробування долі, а сповідує всепрощення. Прогнозованою бачиться поведінка вартового-росіянина: він залишиться таким же брутальним. А християнське смирення вартового-українця не дасть йому зійти з високих моральних устоїв своєї нації.

*"...я опинився в Орскої крепости в салдатській сірій шинелі... І я тепер точнісінький, як той москаль, що змальовав Кузьма Трохимович панові, що дуже кохався в огородах" [26, 6, 40], – так Т. Шевченко іронічно ідентифікує себе як солдата в листі до А. І. Лизогуба від 22 жовтня 1847 р., згадуючи персонажів оповідання Г. Квітки-Основ'яненка "Салдатський патрет". У неволі російської солдатської муштри Т. Шевченко "сам еси тепер москаль..." [25, 2, 89]. Це болісне відчуття гнітюче впливає на самоусвідомлення митця, формує загострене відчуття плинності часу й наближення старості [10: 74, 89]. "До люльок, смороду і зику став я потрохи привикать, – пише засланець М. М. Лазаревському в листі від 20 грудня 1847 р., – а тут спіткала мене цинга лютая, і я тепер мов юв на зноїщі, тільки мене ніхто не провідає. Так мені тепер тяжко, так тяжко, що якби не надія хоч коли-небудь побачить свою безталаннню країну, то благав би Господа о смерті.*

*Так Дніпро крутоберегий  
І надія, брате,  
Не дають мені в неволі  
О смерті благати.*

*Іноді так мене нудьга за серце здавить, що (без сорома казка) аж заплачу" [26, 6, 45]; "Якби мені тільки рисувать було можна, то я і не журився б, ходив би собі в сірій шинелі, поки дійшов би до домовини, та все б таки хвалив Бога, а тепер!.. ой пишенько! І вимовить не хочеться!.." [26, 6, 46].*

На чужині поет особливо загострено відчуває тугу та осінь і повертається до вже пережитого ("Бог зна колишній случаї / В душі своїй перебираю / Та сплсую" [25, 2, 90]). Складні душевні муки нахабно, по-злодійськи, "як той москаль", намагаються заволодіти духовним простором митця. Лише рідне слово народної пісні й творчість здатні оживити, відновити життєву енергію ("Ну що б, здавалося, слова...", 1848).

Т. Шевченко ніяк не хоче, щоб його самоідентифікація та уявлення друзів про нього склалися як про москаля. Так, у листі з Новопетровського укріплення до Й. М. Бодяньського від 3 листопада 1854 р.

запевняє: *"Я боявся нарисовать себе москалем, щоб ти часом не перелякався, глянувши на поличчя моє в московській шинелі або, Боже крий, ще і в мундирі"* [26, 6, 106].

Безвихідь становища на засланні, болісне очікування читацького резонансу пронизують поезію *"Хіба самому написати..."* (1849). Драматизм буття поета посилюється відчуттям наближення смерті: *"Та, мабуть, в яму перейду / Із москалів"* [25, 2, 185]; *"...я отут пропадаю, живу в казармах меж солдатами – ні з ким слово промовить, і нема чого прочитати – нудьга! нудьга така! що вона мене незабаром вжене в домовину!"* (з листа до Й. М. Бодяньського від 3 січня 1850 р.) [26, 6, 62].

Солдатчина здатна вбити все людське, понівечити гідність, бо основана на знуцанні, бездумному підкоренні. У Щоденнику Т. Шевченка є чимало розмірковувань про аморальну сутність цього явища. *"Солдаты – самое бедное, самое жалкое сословие в нашем православном отечестве. У него отнято все, чем только жизнь красна: семейство, родина, свобода, одним словом, все"* [26, 5, 16]; *"...Какое гнусное грядущее важное событие! Какая бесконечная и отвратительная эта пригонка амуниции! Неужели и это еще не в последний раз меня выведут на площадь, как бессловесное животное напоказ? Позор и унижение! Трудно, тяжело, невозможно заглянуть в себе всякое человеческое достоинство, стать на вытяжку, слушать команды и двигаться, как бездушная машина. И это единственный, опытом дознанный способ убивать разом тысячу себе подобных. Гениальное изобретение! Делающее честь и христианству, и просвещению"* [26, 5, 21].

На початку та в останній рік солдатської служби Т. Шевченко пише дві редакції поеми *"Москалева криниця"*. Як правило, зміни в ідейних акцентах текстів прочитують *"у напрямі від Максима юродивого до Максима святого"* [12, 351], від християнського смирення Максима до мотиву каяття варнака.

У творі 1847 р. Максим потрапить до війська добровільно, замість удовиноного сина. У тексті 1857 р. сказано, що після пожарища Максим піде наймитувати, паралельно подається інформація про те, що відбувався набір у пікінери (*"пікінерські полки – це військові поселення з козаків і селян у Південній Україні, які були створені російським урядом у 1764 р. {скасування Гетьманської держави}"* [14, 109]). У наступному розділі вже йдеться про те, що *"Очаков брали москалі"* [25, 2, 61], *"Там-то його (Максима. – О. Я.) й скалічено"* [25, 2, 61]. Максим повертається до рідного села письменною калікою. У першій редакції він житиме в школі у дяка, буде читати

псалтир над покійниками, молитися за упокій душі вдови (своєї теці), за душу безпутної дружини Катерини, яка після пожарища по-мандрувала за москалями. Життя Максима після солдатської служби праведне: *"Ані охне, ні заплаче, / Неначе дитина"* [25, 2, 55]. Він сотворить добро для усіх – викопав криницю, побіля неї наступного літа знайде його смерть. Тобто життєва програма Максима вже виконана, а значить саме така розв'язка є логічним завершенням тексту. Вертикаль, що в основі побудови криниці, очевидно, є способом укорінення москаля Максима на рідній землі, єднання з нею. Тобто українцеві, що відбув московську службу, треба було знову вкоренитися на рідній землі; а вертикаль криниці з її традиційним тлумаченням життєдайної води стала чи не найоптимальнішим способом для цього, тим більше, що криниця збереже пам'ять про Максима й у наступних поколіннях.

Але в обох редакціях Т. Шевченко з іронією напише про збережену потребу Максима носити "сиві коси з кучерями" й посипати їх борошном [25, 2: 54, 61] (загальновідомим є тлумачення поеми Я. Розумним в іронічному ракурсі [14]). У творі 1857 р. він *"мов генерал, / ...сановито / Прибирється у неділю / Та й пошкандибає / У храм Божий. На крилосі / Стане, та й співає / За дяком-таки, та возьме / Та ще й прочитає / Апостола серед церкви"* [25, 2, 62]. Максим говоритиме по-московськи. Як бачимо, військова повинність у російській армії сформувала інші, нехарактерні для попереднього життя українця, моделі поведінки; імперська система вплинула на його майбутнє.

У творі 1857 р. іншою буде доля Катерини: вона померла з переляку на пожарищі. Після повернення в село Максим читає псалтир над її могилою. Життєвий вимір Катерини Т. Шевченко змінив у руслі добропорядної господині дому. Але сім'ї все одно не існує, тобто нема українського суспільства. "Значить, духовне проституство народу першої поеми автор трансформує в підсвідомий смертельний страх" [14, 104].

20 червня 1857 р. Т. Шевченко робить запис у "Журналі": *"Все это неисповедимое горе, все роды унижения и поругания прошли, как будто не касаясь меня. Малейшего следа не оставили по себе. Опыт, говорят, есть лучший наш учитель. Но горький опыт прошел мимо меня невидимкою. Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась. Хорошо ли это? Хорошо. По крайней мере, мне так кажется. И я от глубины души благодарю моего всемогущего создателя, что он не допустил ужасному опыту коснуться своими железными когтями моих убеждений,*

*моих младенчески светлых верований. Некоторые вещи просветлели, округлились, приняли более естественный размер и образ. Но это следствие невозмутимо летущего старика Сатурна, а никак не следствие горького опыта*" [26, 5, 25].

Зазначене підтверджує і виголошене на обіді у графині А. І. Толстої, влаштованому на честь поета, "Признательное слово Т. Г. Шевченку" М. Д. Старова (учителя дочки Толстих Катерини) від 17 квітня 1858 р.: "...нам отрадно видеть Шевченка, который среди ужасных, убийственных обстоятельств, в мрачных стенах казармы смердячої – не ослабел духом, не отдался отчаянию, но сохранил любовь к своей тяжелой доле, потому что она благородна. Здесь великий пример всем современным нашим художникам и поэтам, и уже это достойно обессмертить его!.." [26, 5, 229–230].

Т. Шевченко довів, що попри обставини (ув'язнення, заслання), які можуть тільки принизити гідність, людина здатна зберегти внутрішнє достоїнство і честь, не занепасти духом. Адже своєю творчістю поет утвердив ідеї визволення особистості та нації.

**Висновки.** Специфіка соціо- та етнопсихологічних параметрів образу москаля у поетичній творчості Т. Шевченка обумовлена імперським виміром доби. У період заслання, коли сам автор зазнав "солдатського нежиття", "десятилітнього чистилища", простежується виразне прагнення ліричного героя протистояти деморалізуючому впливу середовища.

1. Барабаш Ю. Просторинь Шевченкового слова: текст – контекст, семантика – структура / Юрій Барабаш. – К.: Темпора, 2011. – 508 с.
2. Білецький Л. "Катерина" / Леонід Білецький / Шевченко Т. Г. Твори: У 16 т. – Т. II: Поезії 1837–1842 рр. / За ред. П. Зайцева / Український науковий інститут. – Варшава; Львів: 3 друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, 1934. – С. 287–295.
3. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування / Георгій Онисимович Булашев / Пер. з рос. Ю. Г. Буряка; Передм. В. О. Шевчука; Прим. Ю. М. Олійника. – К.: Довіра, 1993. – 414 с.
4. Іванишин В. Непрочитаний Шевченко: Вид. друге / Василь Петрович Іванишин. – Дрогобич: Видавнича фірма "Відродження", 2001. – 32 с.
5. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / АН УРСР. Археограф. комісія та ін.; упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; редкол. П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 1990. – 696 с.
6. Квітка-Основ'яненко Г. Маруся / Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко // Квітка-Основ'яненко Г. Твори: У 7 т. – Т. 3 / Упорядкування та примітки М. С. Грициоти. Редактор тому Б. А. Деркач. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 21–87.
7. Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість: підручник / Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання-Прес, 2003. – 591 с.
8. Ласло-Куцюк М. Творчість Шевченка на тлі його доби / Магдалина Ласло-Куцюк. – Бухарест: Видавництво "Мустанг", 2002. – 348 с.
9. Михайлин І. Л. Українці й великороси в Тараса Шевченка (есе) / Ігор Михайлин // Слово про Шев-

ченка: збірник / Редактор А. Х. Балабуха. — Харків: Основа, 1998. — С. 6–25.

10. *Мовчанюк В.* Медитативна лірика Т. Г. Шевченка / Володимир Павлович Мовчанюк. — К.: Наук. думка, 1993. — 147 с. 11. *Плачинда С.* Словник давньоукраїнської міфології / Сергій Плачинда — К.: Укр. письменник, 1993. — 63 с. 12. *Плющ Л.* Екзод Тараса Шевченка: Навколо "Москалевої криниці": Дванадцять статтів / Передм. Ю. Шевельова / Леонід Плющ. — К.: Факт, 2001. — 384 с. 13. *Розумний Я.* "Москаль" і "москальство" в Шевченковій поезії / Ярослав Розумний // Тарас Шевченко. Текст і контекст. КАТЕРИНА. — Черкаси: Брама-Україна, 2009. — С. 106–119.

14. *Розумний Я.* Чи вичерпано "Москалеву криницю"? / Ярослав Розумний // Світи Тараса Шевченка: Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета. — Нью Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1991. — С. 91–110. 15. *Скоць А.* Шевченко-знавчі студії: декалог / Андрій Іванович Скоць. — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. — 204 с. 16. *Скуратівський В.* Русалії / Василь Скуратівський. — К.: Довіра, 1996. — 734 с. 17. *Слоньовська О.* Слід невловимого Протєя (Міф України в літературі української діаспори 20-х — 50-х років ХХ століття) / Вид. друге / Ольга Слоньовська. — Івано-Франківськ: Плай; Коломия: Вік, 2007. — 688 с. 18. *Стефаник В.* Повне зібрання творів: У 3 т. / Відп. редактор О. І. Білецький / Василь Семенович Стефаник. — Т. 1. — К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1949. — 375 с. 19. *Субтельний О.* Україна: історія / Орест Субтельний / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. — 2-е вид. — К.: Либідь, 1992. — 512 с. 20. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. — К.: Либідь, 1993. — 768 с. 21. *Франко І.* Присвята / Іван Якович Франко // Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т. — Т. 39: Літературно-критичні праці (1911–1914) / Редактор тому В. І. Кречотень. — К.: Наук. думка, 1983. — С. 255. 22. *Харчук Б.* Імперські й колоніальні етнотипи у творчості Тараса Шевченка / Роксана Харчук // Сучасність. — 2006. — № 3. — С. 92–105. 23. *Харчук Б.* Російський етнотип за текстами Т. Шевченка / Роксана Харчук // Слово і час. — 2005. — № 3. — С. 14–20. 24. Шевченківський словник: У 2 т. — Т. 1 / Відп. редактор Є. П. Кирилюк. — К.: Головна редакція УРЕ. — 415 с. 25. *Шевченко Т. Г.* Повне зібр. творів: У 12 т. / Тарас Григорович Шевченко. — Т. 1–3. — К.: Наук. думка, 1989–1991. 26. *Шевченко Т. Г.* Повне зібр. творів: У 6 т. / Тарас Григорович Шевченко. — Т. 5–6. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963–1964. 27. *Шевчук Вал.* "Personae verbum" (Слово іпостасне): розмисел / Валерій Олександрович Шевчук. — К.: Твім інтер, 2001. — 264 с. 28. *Шкандрій М.* В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби / Пер. П. Тарашук / Мировислав Шкандрій. — К.: Факт, 2004. — 496 с.